

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v5.2023.11>**Н. В. Блюк**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

orcid.org/0000-0002-7052-5297

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У статті вказано про те що, у 2014 році Україна вперше зіткнулась з проблемою внутрішньо переміщених осіб та захистом їхніх соціальних прав, свобод та законних інтересів. У статті схарактеризовано поняття «внутрішньо переміщена особа», зазначено статистичні дані щодо кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні за період з 2014 року до 2023 року. Доведено, що найбільша кількість переміщених осіб розміщені на теренах Західна Україна. Вказано, що не всі переселенці зареєстровані, як внутрішньо переміщені особи, через що реальна їх кількість може бути значно більшою.

Констатовано, що внутрішньо переміщеними особами є громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах і мають право на постійне проживання в Україні. Внутрішньо переміщені особи змушені залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків, таких як: військовий конфлікт, окупація території, жорстоке поводження, прояви насильства, геноцид населення, порушення прав і свобод людини, а також через екологічні, економічні, техногенні та інші надзвичайні ситуації. Схарактеризовано Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, Керівні принципи ООН та норми Конституції України, що пов'язані з регулюванням відносин пов'язаних з правом вільного проживання особи всередині країни та її соціального захисту.

Зазначено про те, що внутрішньо переміщені особи перебувають під законним захистом своєї держави, тому зберігають усі конституційні права, свободи, обов'язки відповідно до національного і міжнародного законодавства з прав людини. Доведено, що соціальний захист внутрішньо переміщених осіб одним із важливих обов'язків держави щодо надання потрібних засобів для їхнього існування.

Вказано про те, що найнеобхіднішим для вимушених переселенців є: надання житла або відповідних комунальних та інших умов для їхнього проживання; отримання медичної допомоги та безоплатних ліків; отримання їжі та води; здобуття освіти та професійного навчання; працевлаштування та інших складових соціального захисту. Зазначено, що при відсутності нормальних умов проживання та харчування, а також відсутності гарантій права власності на нерухомість і правового захисту від виселення, недостатнього забезпечення продовольством та водою може спричинити незахищеність і має згубні наслідки для внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: держава, внутрішньо переміщені особи, Європейський Союз, права і свободи, працевлаштування.

Blok N. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

The article states that in 2014, Ukraine for the first time encountered the problem of internally displaced persons and the protection of their social rights, freedoms and legitimate interests. The article characterizes the concept of «internally displaced person», provides statistical data on the number of internally displaced persons in Ukraine for the period from 2014 to 2023. It has been proven that the largest number of displaced persons are placed on the territory of Western Ukraine. It is indicated that not all displaced persons are registered as internally displaced persons, due to which their real number may be much higher.

It was established that internally displaced persons are citizens of Ukraine, foreigners or stateless persons who are in the territory of Ukraine on legal grounds and have the right to permanent residence in Ukraine. Internally displaced persons are forced to leave or leave their place of residence as a result of or in order to avoid negative consequences, such as: military conflict, occupation of territory, cruel treatment, manifestations of violence, genocide of the population, violation of human rights and freedoms, as well as due to environmental, economic, man-made and other emergency situations. The Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe, the UN Guidelines and the norms of the Constitution of Ukraine related to the regulation of relations related to the right of free residence of a person within the country and its social protection are characterized.

It is noted that internally displaced persons are under the legal protection of their state, therefore they retain all constitutional rights, freedoms, and obligations in accordance with national and international human rights legislation. It has been proven that social protection of internally displaced persons is one of the important duties of the state to provide the necessary means for their existence.

It is indicated that the most necessary for forcibly displaced people is: provision of housing or appropriate communal and other conditions for their residence; receiving medical assistance and free medicines; obtaining food and water; obtaining education and professional training; employment and other components of social protection. It is noted that in the absence of normal living and food conditions, as well as the absence of guarantees of property ownership and legal protection against eviction, insufficient provision of food and water can cause insecurity and have harmful consequences for internally displaced persons.

Key words: state, internally displaced persons, European Union, rights and freedoms, employment.

Постановка проблеми. Проблема у сфері повноважень держави щодо забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб набула доволі великої актуальності через повномасштабне вторгнення Російської Федерації на Україну. Варто зазначити, що велика кількість людей вимушені залишити свої домівки в пошуках безпечного місця проживання, через часті обстріли на територіях їхнього проживання. Саме через такий процес зростає велика кількість внутрішньо переміщених осіб, а тому обов'язком держави є підтримка такої категорії населення.

Найважливішими потребами для вимушених переселенців є соціальний захист, який включає в себе надання житла або певних умов для їхнього проживання; отримання відповідної медичної допомоги, безоплатних ліків; отримання їжі та води; можливість до здобуття освіти та професійного навчання; можливість до працевлаштування та соціального захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціального захисту внутрішньо переміщених осіб стали об'єктом дослідження таких науковців, як: І.С. Басової, Н.П. Бортник, К.О. Крахмальової, Т.Р. Кульчицького, М.В. Менджул, В.І. Михайловського, Р.І. Наджафгулієва, Н.П. Павлів-Самойл, О.А. Фесенка та ін.

Метою статті є дослідження міжнародного та українського законодавства з питань соціального захисту внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. Українська держава вперше зіткнулась з проблемою внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) та захистом їхніх соціальних прав, свобод та законних інтересів ще у 2014 році внаслідок військової агресії Російської Федерації.

Через анексію Автономної Республіки Крим та проведення антитерористичної операції на Донбасі, багато людей вимушені були мігрувати у безпечні місця. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2021 р. взято на облік 1,46 млн ВПО з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим і Севастополя [1].

Проте у 2022 році ситуація загострилася через повномасштабне вторгнення Росії на територію України, що стало однією з причин масового переміщення населення в інші регіони України та за її кордони.

Згідно з даними Державного підприємства «Інформаційно-обчислювального центру Міністерства соціальної політики України», з 24.02.2022 р. по 17.04.2023 р. в Україні налічується 4849840 внутрішньо переміщених осіб. Велика кількість ВПО перемістилася на захід України. Так, у Волинській області офіційно зареєстровано – 53872 осіб, в Івано-Франківській – 132806; у Закарпатській – 142414; у Львівській – 237977;

у Рівненській – 53926; у Тернопільській – 79075; у Хмельницькій – 140047; у Чернівецькій – 86297 осіб [2]. Однією з найбільших за кількістю переміщених осіб на заході України є Львівська область. У Київську область було переміщено – 331733 осіб, а у Дніпропетровську – 457631, що теж є високим показником серед переміщених в межах України. Однак, реальна кількість вимушених переселенців є значно більшою, оскільки не всі особи повідомляють про своє перебування й не є зареєстровані, як ВПО. Згідно з Мінреінтеграції України, офіційно зареєстровано 4 867 106 ВПО. Ще понад 4 мільйони осіб зареєструвалися для отримання тимчасового захисту у Європі [3]. В Україні також є близько 2 мільйонів незареєстрованих переселенців. Зауважимо, що процес переміщення має тенденцію до змін, оскільки окремі громадяни можуть повернутися до постійного місця проживання, а інші можуть їх залишити через обстріли та відсутність належних умов проживання.

Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи 2006 (6) і Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни внутрішньо переміщеними особами вважають «людину чи групу людей, які були змушені або зобов'язані покинути чи залишити свої будинки або місця звичайного проживання, зокрема внаслідок або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або створених людиною лих, і які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів. Внутрішньо переміщені особи згідно з Європейською конвенцією з прав людини мають право на добровільне, безпечне і гідне повернення до власних помешкань або місць постійного проживання або переселення до іншої частини країни; умови для належної та стійкої інтеграції внутрішньо переміщених осіб після їхнього переміщення» [4; 5].

Зміст статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає внутрішньо переміщеною особою громадян України, іноземців або осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, а також яких змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [6]. Сам факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття її на облік внутрішньо переміщеної особи [6]. З метою обліку внутрішньо переміщених осіб орган соціального захисту населення на підставі отриманої електронної справи включає інформацію про таких осіб до Єдиної інформаційної бази

даних про внутрішньо переміщених осіб [6; 7]. Проте тепер громадяни України можуть одержати довідку ВПО та соціальні виплати у застосунку Порталу «Дія» для себе та своїх дітей.

Для внутрішньо переміщених осіб важливим є захист їхніх прав та свобод від держави. Особливе місце займає соціальний захист внутрішньо переміщених осіб України. Варто зазначити, що внутрішньо переміщені особи переважно залежать від допомоги держави чи міжнародних та регіональних гуманітарних організацій. Для них найнеобхіднішим є забезпечення потрібних засобів для їхнього існування таких, як: надання житла або певних умов для їхнього проживання; отримання відповідної медичної допомоги, безоплатних ліків; доступність їжі та води; можливість до здобуття освіти та професійного навчання; доступність до працевлаштування та соціального захисту.

У більшості випадках втрата житла та власного майна, загроза життю, зумовлює вимушене переміщення. У Керівних принципах ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни зазначено про те, що ВПО мають право на належний рівень життя. Незалежно від обставин і без будь-якої дискримінації, уповноважені органи повинні надати ВПО безпечний доступ до житла, придатного для проживання [5]. Водночас стаття 31 Європейської соціальної хартії (далі – ЄСХ) передбачає, що для забезпечення ефективного здійснення права на житло сторони Європейської соціальної хартії погоджуються вживати заходів для «сприяння доступу до житла належного рівня; запобігання та зменшення безпритульності з метою її поступового викорінення; сприяння тому, щоб ціна житла стала доступною для тих, хто не має достатніх ресурсів [8]. Відсутність нормальних умов проживання, зокрема відсутність гарантій права власності на нерухомість і правового захисту від виселення, спричиняє незахищеність, яка має згубні наслідки для пошуку сталих рішень для переміщених осіб.

У статті 47 Конституції України закріплено положення про гарантії забезпечення житлових прав громадян, за умови реалізації права на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин має змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [9].

Через вторгнення Російської Федерації на територію України велика кількість населення вимушене було переміститися у безпечні райони держави для проживання. У 2022 та 2023 рр. людей із різних регіонів України тимчасово поселяли в заклади державної, комунальної та при-

ватної форм власності, такі як: хостели, готелі, релігійні храми, спортивні комплекси, заклади освіти та культури, гуртожитки тощо.

На заході України створено тимчасові приміщення для внутрішньо переміщених осіб, як зі сторони окремих громадян, так і органами державної влади, так звані «житлові модулі». Варто зазначити, що країни Європейського Союзу надають велику допомогу у забезпеченні ВПО тимчасовим житлом. Урядом України було створено у мобільному застосунку «Дія» послугу «Відновлення». Через неї можна подати електронну заяву, щоб отримати кошти на ремонт пошкодженого житла. А також було створено програму доступного кредитування житла «Оселя».

Внутрішньо переміщені особи розміщувалися не лише у своїх родичів, знайомих, а й у зовсім чужих людей, котрі мали змогу надавати прихисток. Одним з важливих механізмів забезпечення соціального захисту населення при оплаті житлово-комунальних послуг є отримання житлових субсидій. Тому держава здійснює компенсацію частини витрат на оплату житлово-комунальних послуг за розміщення ВПО.

У Керівних принципах ООН закріплено вимоги щодо безпечного доступу ВПО до медичних послуг. Варто вказати, що усі поранені та хворі ВПО, а серед них особи з обмеженими можливостями отримують медичну допомогу і догляд, крім того, вони мають доступ до послуг зі сторони служб психологічної та соціальної допомоги. Зі сторони медичних закладів гарантується присутність медиків для надання послуг охорони репродуктивного здоров'я, а також психологів для надання відповідних консультацій жертвам сексуальних та інших посягань [5]. До того ж у статті 11 Європейської соціальної хартії зазначено, що прагнуть забезпечити ефективне здійснення права на захист здоров'я, сторони зобов'язуються, прямо чи у співпраці з державними або приватними організаціями, вживати заходів, спрямованих, серед іншого, на те, щоб: усунути, наскільки це можливо, причини слабого здоров'я; забезпечити діяльність консультативно-просвітницьких служб, які сприяли б поліпшенню здоров'я і підвищенню особистої відповідальності у питаннях здоров'я; запобігати, наскільки це можливо, епідемічним, ендемічним та іншим захворюванням, а також нещасним випадкам [8].

Залишається актуальною вимога закріплення у статті 49 Конституції України, де вказано, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговуван-

ня. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності [9]. Тому для ВПО здійснено велику підтримку державою у медичній сфері. Сьогодні в Україні діє спрощений доступ громадян до первинної медичної допомоги. Внутрішні переселенці можуть бути прийняті у будь-якому медичному закладі, якщо він здатен забезпечити необхідне лікування. До того ж ВПО мають право на безоплатні ліки при перебуванні у стаціонарі або в межах програми «Доступні ліки». Також було запроваджено сайт «Є ЛІКИ», на якому кожен пацієнт, включаючи ВПО може перевірити наявність лікарських засобів, придбаних за бюджетні кошти, у своїй лікарні.

У Керівних принципах ООН вказано про право на «безпечний доступ» до їжі та води без дискримінації й незалежно від обставин. Доступ до їжі та води, а саме до питної води, вважається необхідною передумовою для здійснення всіх інших прав людини [5]. Право на їжу вважається виконаним, коли всі ВПО постійно мають фізичний і економічний доступ до їжі в тому сенсі, що вартість їжі не виступає перешкодою для доступу до неї або до засобів для її придбання; право на воду вважається забезпеченим, коли всі ВПО мають вільний доступ до безпечної питної води в достатній кількості для особистого та побутового використання, без дискримінації [5]. Оскільки їжа та вода необхідні для життя кожної людини, вони нерозривно пов'язані зі здійсненням основних прав людини, таких як: право на життя, заборона нелюдського чи принизливого поводження або навіть право на сімейне життя. Хоча право на доступ до їжі та води прямо не передбачено Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ), проте їхня відсутність може призвести до порушення основних прав ЄКПЛ.

Статтею 48 Конституції України передбачено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [9]. Відповідно це стосується і внутрішньо переміщених осіб. Велику підтримку харчування та одягу для ВПО було здійснено волонтерами, а також міжнародними організаціями. Через вимушене переміщення, що спричинене війною ВПО втрачають доступ до освіти. Проте навіть після повернення у свої домівки ВПО можуть не мати можливості здобувати освіту, оскільки їхні школи можуть не працювати через різні причини або взагалі можуть бути знищені. Однак доступ до освіти є основоположним для розвитку ВПО, особливо для переміщених дітей, оскільки він забезпечує необхідне підґрунтя для подальшого працевлаштування чи уникнення економічної або сексуальної експлуатації в майбутньому. Освіта також дуже важлива для інте-

грації ВПО в суспільство, оскільки вона надає їм змогу розвинути громадянську свідомість і зменшити свою залежність від держави.

У Керівних принципах ООН визначено право ВПО на освіту. Тому вони передбачають, що компетентні органи повинні гарантувати ВПО, особливо для дітей, отримання освіти під час їхнього переміщення. Відповідно до принципу 23.2, така освіта має бути безоплатною й обов'язковою для молодшого шкільного віку, з повагою їх культурної ідентичності, мови та релігії. У принципі 23.3 особливу увагу приділено участі жінок і дівчат в освітніх програмах. Тому держави повинні забезпечити доступ до освіти для всіх без будь-якої дискримінації, а у випадках, коли жінки та дівчата раніше не мали доступу до освіти через свою стать, від держав очікують тимчасових заходів, що гарантуватимуть рівноправний доступ до освіти. Відповідно до принципу 23.4, ВПО, зокрема підлітки, незалежно від того, проживають вони в таборах чи ні, як тільки це стає можливим у згаданих умовах, повинні отримати можливість для здобуття освіти та професійної підготовки [5]. Крім того, стаття 2 Першого протоколу до ЄКПЛ передбачає, що нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань [10].

У статті 53 Конституції України вказано, що кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі [9]. Взята на облік ВПО має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування [6]. Для дітей з окупованих територій передбачені такі можливості, як: отримати документ державного зразка України про базову або повну загальну середню освіту (атестат) у спрощеному порядку; вступити до українських навчальних закладів за спрощеною процедурою (через освітній центр «Донбас-Україна»; «Крим-Україна»). На основі такого центру, дітям з тимчасово окупованих територій відкривається значно простіший шлях для отримання атестатів та вступу до закладів вищої освіти на території

України.

Можливість внутрішньо переміщених осіб до працевлаштування та соціального захисту посідає одне з основних місць в процесі реінтеграції та сприяння самодостатності ВПО. Варто зазначити, що заходи соціального захисту та можливості працевлаштування дають змогу ВПО вести життєдіяльність, уникаючи повної залежності від держави чи гуманітарної допомоги, щоб вижити.

У Керівних принципах ООН передбачено право ВПО на «вільний пошук можливостей працевлаштування й участь в економічній діяльності», без дискримінації. Керівні принципи ООН також передбачають доступ до соціальних послуг навіть після переміщення [5]. Варто вказати, що Європейська соціальна хартія закликає держави-учасниці ЄСХ забезпечити ефективне здійснення права на роботу у справедливих, безпечних і сприятливих для здоров'я умовах. У ній також докладно зазначено про надання справедливої оплати, щоб працівники та їхні родини зберігали гідний рівень життя. ЄСХ теж спеціально згадує права на соціальне забезпечення, соціальну та медичну допомогу [8].

У статті 43 Конституції України вказано, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Використання примусової праці забороняється. Кожен має право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення [9].

В умовах правового режиму воєнного стану здійснюється компенсація підприємцям за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Роботодавці, котрі під час війни влаштували на роботу внутрішньо переміщених осіб, можуть отримати компенсацію у розмірі 6500 грн за кожного такого співробітника [11]. До того ж Уряд України створив можливість для українців отримати безповоротно кошти на відкриття власної справи до 250 тисяч гривень.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити про те, що держава в умовах правового режиму воєнного стану здійснює та виконує усі покладені на них функції задля підтримки такої категорії населення, як внутрішньо переміщені особи. Щоб

отримати безоплатну допомогу потрібно здійснити реєстрацію свого місця проживання та отримати довідку ВПО. Проте держава й надалі має обов'язок надавати соціальну допомогу для внутрішньо переміщених осіб на безоплатній основі, а також здійснювати пошуки, спрямовані на вдосконалення та спрощування процедури щодо отримання такої допомоги.

Література

1. Міністерство соціальної політики України (2010) від 09.12.2010 р. Київ. URL: <https://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2023).
2. Державне підприємство «Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України». ДП «ІОЦ Мінісоцполітики України». Київ. URL : <https://www.ioc.gov.ua/> (дата звернення: 16.11.2023).
3. В Україні офіційно зареєстровано 4 867 106 переселенців. (2023). Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3649695-v-ukraini-oficijno-zareestruvali-4-867-106-pereselenciv.html> (дата звернення: 20.11.2023).
4. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (2006) 6 державам членам щодо внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/rekomendaciya-komitetu-ministriv-radi-yevropi-20066-derzhavam-chlenam-shchodo-vnutrishno-peremishchenih-osib> (дата звернення: 20.11.2023).
5. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 21.11.2023).
6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. (2015): Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 15.11.2023).
7. Про облік внутрішньо переміщених осіб. (2014): Постанова від 01.10.2014 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.11.2023).
8. Європейська соціальна хартія. (1996). Страсбург, 3 травня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 22.11.2023).
9. Конституція України. (1996) від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
10. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr (дата звернення: 23.11.2023).
11. Платформа «єДопомога» допомагає кожному, хто постраждав від російської агресії. «Допомога». Міністерство соціальної політики України. 2022 р. URL: <https://edopomoga.gov.ua/> (дата звернення: 27.11.2023).